

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏNUBƏR SURXAY QIZI ZEYNALOVA

KOQNİTİV METAFORLAŞMANIN SUBSTANSİONAL
VƏ PROSESSUAL ASPEKTLƏRİ
(ALMAN DİLİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2016

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Müasir alman dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Minaxanım Əfqan qızı Hacıyeva

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin Alman filologiyası
və İngilis filologiyası kafedraları

Müdafiə ___26/02_____ 2016-cı il saat _____ -da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Metaforanın yaranması öz-özlüyündə dünyada mövcud və yalnız dildə olan dil daşıyıcısının konseptual sistemləri, onların bəşər haqqında standart təsəvvürləri ilə bağlıdır. Biz hal-hazırda metaforaya böyük maraq dövrünü yaşayırıq. Metafora fenomeni üzərində filosoflar, psixolinqvistlər, üslubiyyatçılar, ədəbiyyatşünaslar diqqət cəmləyirlər. Bu fakt dünya haqqında müasir biliklərin strukturu və dinamikasında baş vermiş dəyişikliklərlə bağlıdır. Metafora probleminə maraq yüzilliklər boyu tükənmişdir. Aristotel dövründən hazırkı dövrə qədər metaforanın öyrənilməsi daha intensiv olub və genişlənərək, müxtəlif bilik sahələrini əhatə edir.

Metafora probleminə həsr olunmuş işlərin çoxluğuna baxmayaraq, onlar həmin problemin bütün cəhətlərini axıra qədər açmayıblar. Məsələn, metaforik ifadələrin strukturunda və işlədilməsində baş vermiş tarixi dəyişikliklərə dair tədqiqatlar yoxdur.

Linqvistik mənənin genişləndirilməsi kontekstinə baxdıqda, metafora bir tərəfdən konseptual mənənin funksiyasını yerinə yetirir, daha dəqiq desək linqvistik prosesin/inkışafın vasitəsidir. Başqa bir tərəfdən, metafora eksperimental öyrənmənin geniş tədqiqat-təcrübi bazasının yaradılması üçün son dərəcə heyrətləndirici münasib mahiyyətə olub, nəzəri-təcrübi qüvvə toplamaqla təşəkkül tapma prosesində olan elmi yanaşmadır. Təqdim olunan strukturda metaforik ifadənin mənəsinin birinci və ikinci səviyyəsini çevirərkən koqnitiv-semiotik yanaşma metaforanı kifayət qədər “şəffaf” göstərir, bu onunla əlaqədardır ki, onun sonrakı şərhinin bütün üsulları müəyyən mədəniyyət çərçivəsində fərqləndirilə bilər, bu, həmin mədəniyyətin daşıyıcısının nəzarəti altındadır və metaforik vasitəni mədəniyyətin daşıyıcısı özünün kommunikativ aktını həyata keçirmək üçün istifadə edir. Bu halda metafora şəxsi özünün ətraf mühitdə roluna və yerinə müəyyən qiymət verməyə məcbur edir.

Tədqiqatın obyektı metaforanın linqvo-fəlsəfi nəzəriyyəsi çərçivəsində koqnitiv metaforlaşmanın substansional və prosessual aspektlərinin üzə çıxarılmasıdır.

Tədqiqatın predmeti kimi metaforanın meydana gəlməsinin üç əsas aspekti: metafora-işarə, metafora-obraz, metafora-koqnitiv/konseptual model (lingvistik, mədəni və koqnitiv məkanın/fəzanın vahidləri) seçilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi metaforik obrazın koqnitiv-semiotik modelinin (KSM) yaradılmasından ibarətdir, bu da üç hissəlik konstruksiyada-konseptual metafora nəzəriyyəsi, dil metafora nəzəriyyəsi və bədii metafora

nəzəriyyəindən ibarət formalaşmış və aşağıdakı məsələlərin həlli vəzifələrinin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur:

1) koqnitiv-sintaktik yanaşma mövqeyindən “metafora” anlayışının tərifini vermək;

2) göstərilən yanaşma çərçivəsində metafora ifadələrinin modellərini hazırlamaq və təsvirini vermək;

3) almandilli müəlliflərin dilində tərkibində metaforalar olan söz birləşmələri və cümlələrin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

4) göstərilən dövr almandilli nəsrə metaforik ifadələrin strukturu və işlədilməsinin inkişaf tendensiyalarını izləmək;

Həmçinin aşağıdakı *ümumi nəzəri* məsələlərin həlli də tədqiqatın qarşısında bir məqsəd kimi qoyulmuşdur:

1) tədqiqat üçün seçilmiş obyektin əsas statuslu xarakteristikasını dəqiqləşdirmək məqsədilə mövcud olan metaforlaşma nəzəriyyəsinə tənqidi şəkildə yenidən mənalandırmaq;

2) substansionallıq (maddilik) aspektində ontogenezi müəyyənləşdirərək metaforanın səciyyəvi xüsusiyyətinə aid olan məsələlər sahəsinin çevrəsini cızmaq;

3) metaforik mənənin modelləşdirilməsinin kontekst daxilində “başqa” metaforik varlıq məzmununun seqmentləşdirmə üsulu ilə həyata keçirmək meyarını üzə çıxarmaq;

4) metaforik mənənin “motivasiya bazası”nın yüngülləşdirici mərhələsini yaradan və hazırda mövcud olan məkan konsepsiyasının qısa xülasəsini təqdim etmək;

5) məkanı metaforanın funksiya yerinə yetirməsi xüsusiyyətlərini alman mənşəli frazalılar əsasında alman və anadilli dilçiliyinin uyğunlaşdırma ənənəsi kontekstində tədqiq etmək.

Tədqiqatın materialı kimi tərkibində metafora olan və XVIII, XIX və XX əsrlər almandilli müəlliflərin bədii nəsr mətnlərindən seçilmiş söz birləşməsi və cümlələr təhlil olunmuşdur. Yüzlərlə bədii ədəbiyyat mətnləri nəzərdən keçirilmişdir. Mətnlərin seçimində həlledici amil müəlliflərin bu və ya digər cərəyana mənsubluğu deyil, tədqiq olunan dövrləri bir-birindən ayıran 100-150 illik zaman kəsiyi olmuşdur.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat işində empirik materialın analizi və sintezi; ümumiləşdirmə, müqayisə və müşahidə etmə yolu ilə metaforik nominasiyanın funksiya yerinə yetirməsinin qanunauyğunluğunu üzə çıxarmaq üçün təsviri metod; tədqiqat obyektinin eksplisit təqdimatda daha mənalı məzmun xarakteristikasını şərh edən koqnitiv modelləşdirmə metodu; interpretasiya metodu; həmçinin kontekstual təhlil metodu, bundan

başqa metaforik ifadələrin semantik-sintaktik təhlili, müqayisəli-diaxronik metod, transformasiyalar metodu, modelləşdirmə metodu, tezlik təhlili və s. metodlardan da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri bazasını həm xaricdə, həm də ölkə daxilində olan dil nəzəriyyəçilərinin fundamental tədqiqat işləri təşkil edir: koqnitivistika sahəsində (M.Bierviş, V.Croft, Q.Fokonye, M.Conson, C.Lakoff, R.Lanqasker, K.Abdullayev, Ə.Abdullayev və başqaları), semiotika sahəsində (Y.M.Lotman, U.Maturani, F.Veysəlli və başqaları), metafora nəzəriyyəsi sahəsində (A.N.Baranova, D.Bikerton, V.N.Teliya, C.Lakoff, P.S.Morqan, S.Abdullayev və başqaları), germeneytika və interpretasiya nəzəriyyəsi sahəsində (M.M.Baxtin, Q.İ.Boqin, X.Q.Qadamer, E.Qusserlya, V.Z.U.Eko, E.Kassier, R.Ü.Qibbs, İ.Makentsie, və başqaları), semantika sahəsində (A.fon.Humboldt, İ.M.Kobozeva, N.Q.Komler, A.İ.Novikov, E.V.Paduçeva, və başqaları), mətn/diskurs nəzəriyyəsi sahəsində (M.M.Baxtin, V.Q.Borbotko, İ.R.Qalperin, Y.M.Lotman, M.L.Makarov, Q.Q.Moskalçuk, A.Məmmədov, M.Məmmədov və başqaları).

F. de. Sössür, Q.Q.Şpet, C.Lakoff, M.Conson, Q.Fokonye və M.Terner və eləcə də digər dilçilər tərəfindən irəli sürülmüş ideyalar müəllifin linqvistik baxışlarının sistemli formalaşmasına və müvafiq olaraq tədqiqatın ümumnəzəri konsepsiyasının yaranmasına daha çox təsir göstərmişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi koqnitiv-semiotik yanaşmanın metaforanın öyrənilməsinə tətbiqinin metodoloji bazasının işlənib hazırlanmasından ibarətdir, daha doğrusu isə bir tərəfdən tədqiqat yaradıcılığının ümumi istiqaməti antrosentrizm, funksionalizm, eksplanatorluq və fənlərarası prinsiplərlə, digər tərəfdən isə reduksiya ilə (“minimallaşdırılmış struktur”un seçilməsinə cəhd etməklə), rəşional intuisiya, güclü elmi təhlil və intensivlik ilə (fenomenalogiyanın əsas kateqoriyası) müəyyənləşir.

Dissertasiya işində aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılır:

1. Koqnitiv-sintaktik yanaşma mövqeyindən metafora məcazi mənası semantik subkateqoriyaların kombinatorikasının pozulması nəticəsində sintaktik söz birləşməsi və cümlələrdə yaranan obrazlı kateqoriyalaşma vasitəsi kimi təyin edilir.

2. Cümlələrdə metaforalı məna dəyişməsinə aşağıdakı modellər üzrə predikativ söz birləşməsi məruz qalır:

- subyekt+aksional predikat (+obyekt);
- subyekt+identifikasiya edən predikat.

3. Metaforaların istifadə tezliyinin azalmasında – onların sayı birinci dövrə nisbətən ikinci dövrdə eyni həcmdə mətnlərdə iki dəfə azalmışdır.

4. Əvvəlki mətnlərin materialları əsasında onların interpretasiya təcrübəsinin toplanması, həmçinin birinci tədqiqat dövrünün oxucusuna nisbətən müasir oxucunun fon biliklərindən daha geniş istifadəsi nəticəsində metaforik ifadələrin mənalарının məhdudlaşdırılması prosesi yaranır;

5. Koqnitiv qruplar daxilində semantik dəyişikliklərdə, yəni: mövcud “əks” metaforalaşma proseslərinin (ontoloji metaforlar qrupunda əks şəxsləndirilmə, “həcmli” metaforalarda “həcmi azad edilməsi”; konstruktiv metaforalar qrupunda konstruksiyasızlaşdırma metaforalarının yaranması və müxtəlif koqnitiv qruplarda realizə olunan müxtəlif metaforalar) təzahürü və ya artması meydana gəlir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki,

a) koqnitiv-semiotik yanaşma metodikasının həyata keçirilməsi birbaşa metaforanın təhlilinə tətbiq edilməklə işlənib hazırlanıb;

b) daha çox nüfuzlu metaforalaşdırma nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən, son məqsəddə linqvistik pragmatika və psixolinqvistika sahəsində bir sıra mübahisəli məsələlərin həll olunmasına imkan yaradan istiqamətin yoxlanılması aparılıb;

c) metaforik mənanın modelləşdirilməsi yolları təklif olunub;

d) metaforanın klassik nəzəriyyəsinin metodoloji ehtimalı ölkə dilçiliyi, eləcə də almandili tədqiqatlarda metaforanın müasir məqsəd istiqamətləri ilə sintez olunub.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti bundadır ki, onun materiallarından və əldə olunmuş nəticələrdən nəzəri qrammatika, leksikologiya, üslubiyyat, almandilli ədəbiyyat, mətnin interpretasiyası üzrə xüsusi kurslar və xüsusi seminarlar, tarixi üslubiyyat üzrə mühazirə kurslarında, kurs və diplom işlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

İşin aporbasiyası. Tədqiqatın nəticələri ADU-nun Müasir alman dili kafedrasının iclaslarında məruzə edilmiş, müxtəlif elmi məcmuələrdə dərc olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı 13, o cümlədən xaricdə 2 məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə, bibliografik siyahı və həmçinin illustrativ materialların mənbəyinin adlarından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri göstərilir, metodoloji baza təsvir olunur, tədqiqatın predmeti və obyektini müəyyənləşdirilir, metod və material səciyyələndirilir, elmi yenilik, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti qeyd olunur, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar formalaşdırılır, həmçinin dissertasiyanın nəticələrinin aprobeiasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

“*Metafora ritorik vasitə kimi*” adlı birinci fəsil “Antik filosofların əsərlərində metafora”, “Bədii nitqin üslubiyyatında metafora”, “Bəzi müasir metafora nəzəriyyələrinin praqmatistik əsasları”, “Almandilli nəsrin mədəni-tarixi konteksti” adlanan yarım-fəsilərdən ibarətdir. Tədqiqat işində koqnitiv yanaşma prizmasında metafora ümumi koqnitiv mexanizm kimi tədqiq olunur. Bu cür yanaşma bizə imkan verir ki, adi gözlə görünməyən və bizi əhatə edən aləmdə baş verən reallıqları təsvir və dərk edən insanın beynində müşahidə edək və öyrənək. Onu da qeyd etməliyik ki, metaforanın öyrənilməsi insanların şüurunda, düşüncəsində mövcud olan və bizi əhatə edən aləmi əks etdirən konseptual sistemləri, dünyanın konseptual mənzərəsini yaradan sistemləri öyrənməyə imkan yaradır, eyni zamanda elə bir sistemləri ki, bunlar eyni mədəniyyət daşıyıcıları üçün ümumi olanları öyrənir və bu da qarşılıqlı anlaşma üçün əsasdır. Elmi təsvirə lingvistikada koqnitiv istiqamətin nümayəndələri – M.Conson və C.Lakoff tərəfindən gətirilmiş konseptual metafora termini son dövrlərdə daha çox diqqət mərkəzindədir. İnsan şüurunda informasiyanın saxlanılma və işlənmə üsullarını öyrənən koqnitiv nəzəriyyəyə görə, metafora – reallığın təsnifatını reallaşdıraraq bir sfera haqqında digər terminlərdə fikirləşdiyimiz zaman dünyanın əsas dərk üsullarından biridir.

Aristotelin tərifinə görə, “Metafora mənası dəyişilmiş sözün növdən şəkilə, şəkildən növə, yaxud şəkildən şəkilə və ya analogiya üzrə keçirilməsidir”.¹

Aristotelin metaforaya verdiyi tərfi belə ümumiləşdirmək olar: metafora – dil qaydasının pozulmasıdır, lakin bu pozulma əşyaların qohumluq əlaqələrinin dərkini aktuallaşdırır. Aristotələ görə metafora nəsə bir sözlə bildirilən şeydir. Aristotel metaforanı əhatəsindən kənar, mikro- və makro-kontekstdən kənar ayrıca götürülmüş söz kimi nəzərdən keçirir, yəni metafora başqa yerə aid olan sözün köçürülməsidir.

¹ Aristoteles. Rethorik/Aristoteles. Leipzig: Schmid Verlaq Philip Reclam, 1995, s. 10.

Aristoteldən sonra qədim müəlliflərin çoxu metaforanın yalnız poetik nitqə mənsub olduğunu, gündəlik nitqdə, adi kommunikasiyada işlədilmədiyini fikrində olmuşlar. M.Siseronun fikrincə, metafora, birincisi, leksik çatışmazlıqlar nəticəsində, yəni kommunikasiyanın praktik tələbatlarından yaranır. Bu halda metafora dilin lüğət tərkibinin kifayət qədər olmamasını kompensasiya edir. Belə metaforalar “zəruri” adlandırılmışdı və onlar leksikalaşmağa meyllidirlər. İkincisi, M.Sisero hesab edir ki, metafora dilin bəzəyi kimi yaranır. Metafora dekorativ funksiyayı yerinə yetirən söz və ya hadisəni bildirən söz olduqda, onun köməkliyi ilə fikir daha dəqiq, “canlı”, ifadəli və qısa ifadə olunur¹.

M.Kvintilian özünün “Natiqlərin təhsili” kitabında metaforaların yaranmasının üçüncü motivini verir: nalayiq sözlərdən qaçmaq. Bununla da metafora qadağa funksiyasını yerinə yetirir.

O, metaforanı ən vacib və ən gözəl məcaz adlandırır. Məcəz nitqin gözəlliyi üçün ilkin, təbii mənasından başqa mənaya köçürülmüş ifadədir və ya qrammatistlərin daha çox işlətdiyi kimi, ifadənin həqiqi olduğu yerdən onun həqiqi olmadığı yerə keçirilməsidir. Məcəz sözün və ya nitqin öz mənasından başqa mənaya tam düşünülmüş dəyişməsidir. Mənanın keçirilməsinin məqsədi nitqin bəzədilməsidir. Bu bəzəmə adicə naxış deyil, o, emotiv və koqnitiv funksiya yerinə yetirir².

M.Kvintilian metaforanın ilk təsnifatlarından birini vermişdi. O, mənə köçürümlərinin baş verdiyi 4 metafora növünü fərqləndirir:

a) canlı realidən cansıza: *der Mondschein tanzt (J.Eichendorff)*

b) canlı realidən canlıya: *Paula kann noch zwitschern (E.Jelinek);*

c) cansız realidən cansıza: *Meine Haut brannte unter der Hand, meine Hände brannten (S.Lenz)*

d) cansız realidən canlıya: *Während die Männer reifen und zu altern beginnen, dauert der Todeskampf ihrer Frauen oft Jahre zu Jahre (E.Jelinek)*

Müxtəlif dövrlərdə metaforaya münasibət birmənalı olmamışdır. Hesab edilirdi ki, metafora ümumi təsəvvürü dağdır, yuyur, çünki o, təxəyyüldə haqqında söhbət gedənə aidiyyatı olmayan mənzərələr doğurur, yəni metaforada iddialılıq var və o, bənzətmə nəticəsində yaranır.

¹ Cicero M.T. Der Redner. Brutus. München: Westdeutscher Verlag, 1975, S. 57.

² Quintilianus M.F. Ausbildung des Redners. 2. Teil Buch VII-XII. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975, S. 106.

Qeyd etmək lazımdır ki, antik dövrlərdə ritorikada məcazlara iki yanaşma mövcud olmuşdur. Birinci yanaşmaya görə, məcazlar və fiqurlar eyni qəbildən olan kimi götürülür. İkinci yanaşmada məcazlar və fiqurlar ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir və bu da onunla əsaslandırılır ki, məcazın spesifik xüsusiyyəti plastiklik və obrazlılıqdır və bu da ifadədən çox, təsvir vasitəsidir.

Məcaz dil sistemində hazır halda, yəni lüğət vahidi şəklində mövcud deyil, o, nitq ünsiyyəti prosesində yaranır. Buna görə də, məcaz formasına görə sözdən və söz birləşməsindən fərqlənməsə də, onu lüğət vahidlərinin təhlil edildiyi mövqedən təhlil etmək məqsədyönlü deyil. Məcazın səs və morfoloji forması, həmçinin onun bu və ya digər leksik-qrammatik sinfə aidliyi onun üçün əhəmiyyətli xarakteristikalar deyil, yəni onlar ilkin leksik vahidlə müqayisədə dəyişilməz qalır. Metafora qrammatik baxımdan fellə, isimlə, sifətlə və ya zərflə ifadə oluna bilər, leksik tərkibinə görə ümumişlək məişət sözü, nadir söz, arxaizm, neologizmlə təmsil oluna bilər, lakin onun bu əlamətləri dəyişəndir, halbuki əsas əlamət invariantlıq xüsusiyyətinə malik olmalı və metaforanın bütün növlərində aşkarlanmalıdır.

Fikrimizə, metafora dilin diaxronik planda üslubi dəyişməsinin əhəmiyyətli vasitələrindən biridir. Bu qənaətə XVIII/XIX əsrlərin hüdudu və XX əsrin sonu almandilli müəlliflərin bədii əsərlərinin dilini qarşılaşdıraraq və təhlil edərək gəlmişik. Sintaktik metaforalar materialı əsasında üslubiyyatda tarixi yanaşmanın inkar edilməsinin düzgün olmadığını göstərmək istəyirik. Qeyd etmək lazımdır ki, bizi maraqlandıran metaforanın sırf üslubi işlədilməsi deyil. Bədii nitqin üslubu metaforanı ənənəvi – ritorik aspektdə nəzərdən keçirir. Buna söykənərək, daha bir addım irəliləmək – üslubiyyata koqnitiv təhlili gətirmək olar

Bu fəsildə bəzi müasir metafora nəzəriyyələrinin praqmatik-üslubi əsaslarından da bəhs edilir. Substansional nəzəriyyə öz mahiyyətinə görə praqmatik deyil, bununla belə müasir metafora nəzəriyyələrinin icmalını məhz substansional baxışdan başlamağı məqsədəuyğun hesab edirik, çünki bu nəzəriyyə özünəməxsus çıxış nöqtəsidir. “Müqayisəli” baxışa görə, metafora ona adekvat təşbehlə əvəz edilə bilər. Substansional nəzəriyyənin formalarından biri olan bu nəzəriyyə müqayisə edilən predmetlər arasında oxşarlıq və ya analogiya məqamının olmasını nəzərdə tutur. Substansional nöqtəyi-nəzərdən istənilən metafora ifadəsi ona adekvat qeyri-metafora ifadəsi ilə əvəzlənə bilər. Bu nəzəriyyə metaforanı yalnız söz istifadəsi ilə məhdudlaşdırır, çünki burada metafora yalnız müqayisə bildirir. Metafora müqayisə ilə daimi qarşılıqlı əlaqədədir. Müəlliflərin çoxu metaforanın sıxılmış müqayisə olduğunda israrlıdır, bir qismi isə bu nöqtəyi-nəzəri

inkar edir. Metafora təşbehə söykənir, amma hər halda metafora sadəcə təşbeh deyil. Klassik təşbeh üç üzvlüdür (“L” “S” əlamətinə görə “B”-yə oxşardır), metafora isə iki üzvlüdür (“A” “B”-dir). Bundan başqa, metafora və təşbeh fərqli mənə gözləmələri doğururlar.¹

“*Es war eine Frau wie eine giftige Rose (zəhərli qızılgül kimi qadın vardi)*” təşbehində qadın və qızılgül haqqında informasiya var. “*die Frau war eine giftige Rose (qadın zəhərli qızılgüldür)*” metaforası isə özündə yalnız qadın haqqında informasiya daşıyır.

Der Vorsitzende hat während der Diskussion das Öl ins Feuer gegossen (Sədr müzakirə zamanı aranı qızıışdırdı)

Bu metafora bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan fokusdan (*hat gegossen* ləksemindən) və çərçivədən (cümlə) ibarətdir. Fokus qeyri-adəti mənanın köməkliyi ilə çərçivəyə reaksiya verir və bunun nəticəsində metafora yaranır. M.Blek tam dəqiqliklə leksik və mətni mənalara fərqləndirir, çünki birinci artıq metafora ifadəsinin şərh üçün çıxış nöqtəsi olmur. Metaforanın mətndəki mənası isə, kontekstin və metafora kimi işlədilmiş ifadənin leksik mənasından irəli gəlsə də, bu sadəcə mənanın genişlənməsi deyil, keyfiyyətə yeni bir şeydir. Metaforanın “model-çərçivə” modeli metaforanı semantik fenomen kimi təqdim edir, lakin metaforanın identifikasiyası və interpretasiyası zamanı M.Blek mühüm pragmatik komponentləri – danışanın niyyətini, həmin situasiyanı və s. göstərir. M.Blek metaforaya bu baxışın onun başqa, metafora ifadəsinin müəyyən vəziyyətdə dinləyən üçün hər iki təsəvvür sahələri arasında mövcud oxşarlıq və ya analogiya kimi çıxış etməsini bildirən nəzəriyyələrdən fərqləndiyini deyir. Metaforanın əsasında həm ümumi qəbul olunmuş assosiasiyalar, həm də məxsus konkret vəziyyətlər üçün yaradılmış implikasiyalar sistemi dura bilər.²

İnteraksionist nəzəriyyənin baniləri isə metaforanı yalnız sintaksis və semantika səviyyəsində sırf dil fenomeni kimi deyil, həm də koqnitiv proses kimi nəzərdən keçirirlər.

Sintaktik struktur və leksik məna arasındakı interaktiv proses ayrıca sözün mənasını müəyyənləşdirir. Metaforanın semantikasını dilin səthini idrak sahəsi ilə birləşdirən interaktiv mexanizmdir. Metafora adətən bir-biri

¹ Kurth E. Metaphernübersetzung (Dargestellt an grotesken Metaphern in Frühwerk Charles Dickens in der Wiedergabe deutscher Übersetzungen). Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 1955, S.120.

² Блэк М. Метафора/Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990, с. 160.

ilə əlaqələndirilməyən iki və daha artıq referentin olmasını nəzərdə tutan koqnitiv prosesin nəticəsidir.

E.Makkormakin nəzəriyyəsində verilmiş metaforanın iki mənada – yeni mənaların formalaşmasında ifadə olunan koqnitiv və onun vasitəsilə dilin özünün dəyişildiyi mədəni – təsvir oluna bilməsi fikri bizim üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir¹.

İnteraksionist istiqamətin digər nümayəndəsi D.Sörl hesab edir ki, metafora prosesi interaksionist nəzəriyyənin mövcud versiyalarında təmsil olunduğundan daha zəngin və rəngarəngdir.²

Tədqiqatımızın gedişində bu və ya digər cümlə və ya söz birləşməsini metaforalı hesab edib-etməməkdə çətinlik çəkdiyimiz hallar olub. Məsələn, *Hier läuft ein Film (Burada film göstərilir(gedir))*.

Çox ola bilər ki, dil daşıyıcısı bu cümləni metaforal hesab etməsin, halbuki mücərrəd adla adətən hərəkət bildirən felin birləşməsi tərəfimizdən metafora kimi qavranılır. Metaforanın qavranılmasına yaş da təsir edə bilər. Psixolinqvistlərin çoxu qeyd edir ki, 11-12 yaşına qədər uşaqlar metafora işlətmirlər. Bu, zənnimizcə, onunla bağlıdır ki, onların şüurunda metaforanın başa düşülməsi üçün lazım olanı artıq məlum olanla tutuşdurmaq, interpretasiya etmək kimi mürəkkəb proseslər getmir.

Metaforanı adekvat qavramaq üçün metafora kompetentliyinə malik olmaq lazımdır. Bu termini biz R.Şumaxerin "*Erfassen und Verstehen frischer Metapher*"³ əsərindən götürmüşük, amma o, həmin termin altında nəyi nəzərdə tutduğunu izah etmir³. "Metafora kompetensiyası" anlayışında biz bu kimi amilləri nəzərdə tuturuq: yaş, dili bilmək (yəni metaforanı qavrayan üçün dil doğmadır, yoxsa xaricidir, əgər xarici dildirsə, dili bilmə səviyyəsi necədir). Metafora kompetensiyasına həmin dil mədəniyyətinin mədəni və tarixi biliklərinə malik olmağı daxildir.

Praqmatika kommunikasiya prosesində aparıcı yer tutur, buna görə də metaforaların kommunikativ yanaşmaya əsaslanan təsnifatı bizim üçün müəyyən maraq kəsb edir. Xarici tədqiqatçılar gündəlik tətbiqdə metaforalardan istifadə tezliyini nəzərə almağı təklif edirlər.

¹ MacCormac, E.R. Metaphor and Myth in Science and Religion. Durham, 1976, p.167.

² Серль Д. Метафора//Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990, с. 327.

³ Schumacher R. Metapher. Erfassen und Verstehen frischer Metaphern Tübingen: A.Franke Verlag, 1997, s. 125.

Onlar metaforanın üç əsas növünü fərqləndirirlər: *parlaq (kühne)*, *oturuşmuş (etablierte)*, *leksikallaşmış (lexikalisierte)*.

Əgər aşağıdakı əlamətlər metaforalarda varsa, bu halda söhbət parlaq metaforalardan gedə bilər: poetik mətnlərdə istifadə, yenilik, obrazlılıq, qeyri-adi təsir. Belə metaforalar əsasən yalnız kontekstdə tanınır. Belə metaforanı işlədən resipiyent onu tam adekvat qavraya bilmir, çünki metaforanın adekvat qavranılması üçün onun əhatəsi çox vaxt mühüm rol oynayır.¹

Oturuşmuş metaforalar daha çox işgüzar səciyyəli mətnlərdə işlədilir, onlara mətbuatda, müxtəlif xüsusi mətnlərdə rast gəlmək olur. Bu kimi metaforalar birinci növ kimi qeyri-adi və parlaq təsir etmir, onlardan daha az obrazlılığa və yeniliyə malikdirlər, amma bu kimi metaforaların qavranılması üçün yenə də kontekstin olması lazımdır.

Leksikallaşmış və ya sönükləşmiş metaforalar gündəlik nitqdə də, xüsusi ədəbiyyatda da, mətbuatda da istifadə olunur. Onlar ilk iki növə xas parlaqlıq və obrazlılığa malik deyillər, onlar metaforanı qavrayanda güclü təəssürat oytadır, ona güclü təsir etmir. Sönükləşmiş metaforalara yenilik əlaməti xas deyil. Bu kimi metaforaların işlədilməsi kontekst bağlılığını tələb etmir.

“*Müasir linqvistik tədqiqatlarda koqnitiv-linqvistik yanaşma*” adlı ikinci fəsilə dil haqqında elmə yeni, eləcə də dilə koqnitiv-semiotik yanaşma, koqnitiv-semiotik biliklər məkanında interpretasiya və anlama, bu sahədə yanaşmanın metodoloji istiqaməti məsələlərinə toxunulur.

Dilə koqnitiv baxışın açıq-aydın üstünlüyü vardır və bu “atomarlıq” və “fizikalizm”ə pozitivist təsvirdən geri çəkilmək təşəbbüsü və mühüm sosial və kommunikativ determinləşmiş strukturamı tapmaq deməkdir”.²

Bununla belə, R.Frumkina belə bir nəticəyə gəlir ki, heç bir şeyə baxmayaraq, dilçilik elmi özünün sinxron vəziyyətində, həqiqətən, eyni vaxtda (a) obyektiv dərkətmə vasitəsilə subyektiv təcrübənin təsadüfçülüyünü aradan qaldırmaq, həmçinin (b) dilin çoxmənəlilik simvolumun köməyi ilə tək mənəlilik “müstəvisi”ni aradan çıxarmaq iddiasındadır, bu da şəxsi optimizm yaradır. Ancaq əlavə olaraq burada qeyri-iradi X.Qadamerin yarıritorik bir sualı yada düşür: “Elmdə, fikrin (mühakimənin) məğzində və söyləmin həqiqiliyində obyektivləşdirmənin həddi

¹ Weinrich H. Semantik der kühnen Metapher. Darmstadt: wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983, s. 317.

² Р.М.Фрумкина. Концептуальный анализ с точки зрения лингвистика и психолога // НТИ. Информационные процессы и системы. Сер. 2. 1992, № 3, с. 5.

varmı?” Bu həddin olmasını biz koqnitiv və semiotik tədqiqatların nəticələrinin bir araya gətirilməsində onların məhsuldar şəkildə optimal metodoloji əsasının yaradılmasında, konstruksiyanın özünün karkasında məkanın subyektiv “qum zərrəcikləri, dənələri”ni qanunauyğun olaraq strukturda yerləşməyində, ya həmişə onlara qatılmaqda, ya da son nəticədə fərdi məna anlaşılmazlığı məkanında əriyib yox olmağında görə bilirik¹.

Ümumiyyətlə, biz “koqnitiv-semiotik yanaşma” terminini işlədərkən nəyi nəzərdə tuturuq: yeni,artıq kifayət qədər “möhkəmlənmiş” metodologiyanı və yaxud cəsarətsiz cəhdlər hesabına möhtəşəm dil mənbəyi qarşısında özünün gücsüzlüyünə haqq qazandırmağı? Bu suala birmənalı cavab tapmaq çətindir, çünki, həqiqətdə, bir tərəfdən bu termin hələlik daha çox nominal kimi mövcuddur, nəinki aksional: digər tərəfdən belə yanaşma metodunun işlənməsi ideyasının özü, dil layının həm obyektiv, həm də subyektiv tərkibini nəzərdə tuta bilər.

A.Çenki təsdiq edir ki, koqnitiv linqvistika dilçilikdə bəzi başqa cərəyanlarla səsleşir, xüsusən semiotika ilə, necə ki, dil strukturunun yaranması prinsiplərində ikonachılıq və təbiilik tam şəkildə koqnitivistlərin ideyaları ilə səsleşir.²

Dilçilikdə koqnitiv-semiotik paradiqma özünəməxsus yeni yanaşma nəticəsində əmələ gəlir, onun məntiqi tamamlanması linqvistik reallığın yeni mənalandırılmasının yaranması ilə bağlıdır və bu da tətbiqi səciyyə daşıyan müxtəlif formatlı integrativ proyektin həyata keçirilməsinə bütün şəraiti yaradır.

“Koqnitiv” anlayışının bir çox izahı vardır. Buna görə də “koqnitiv” terminini aşağıdakı ümumi cizgilərdə təqdim etməyi məqsədəuyğun sayırıq.

1)“Koqnitiv” nevrologiya ilə eyniləşdirilir.

2)“Koqnitiv” terminoloji etiket keyfiyyətində “adi” predikat yerinə istifadə olunur.

3)“Koqnitiv” artıq qalan tamamlıq və yaxud lazım olmayan dəqiqləşdirmə kimi “koqnitiv linqvistika” söz birləşməsində qəbul olunur, necə ki, A. Krivonosovun sözlərinə görə linqvistika qeyri-koqnitiv olmur, “biz unutmağa macal tapanda yalnız ondakı “yeniliyi” görürük”.³

¹ Qadamer X.O. Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneufek, Tübingen 3. Aufl., 1972, S. 91.

² Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике. М.: МГУ, 1997, с. 354.

³ Кривonosов А.Т. Философия языка. М.:Азбуковник, 2012, с. 411.

4) Koqnitologiyaya aid hər hansı bir tədqiqat sonda dilin semantik təhlilinə və onu vahidlərinə gətirib çıxardığından, "koqnitiv" mənə orientasiya edilmiş deməkdir.

5) Diqqətli müşahidələrin nəticəsində daha çox belə dəyərli ümumiləşdirmələr aparılır ki, bu da koqnitiv fəaliyyətsizlik və yaxud introspektiv assosasiya yaradır.

6) Koqnitiv = funksional/fəaliyyət. Ancaq koqnitiv linqvistikanı şərh edərkən belə qənaətə gəlirik ki, bizim qarşımızda linqvistikanın mənasının izahı durur, daha doğrusu "Linqvistika – nə üçündür" sualı durur.

7) Mahiyyətə "koqnitiv" daha bir keyfiyyəti - "çətir" terminini özündə əks etdirdiyindən, "koqnitiv" fənlərarası və inteqrativliklə qohumdur.

8) Koqnitivlik – interpretativlikdir, axı dünya təsvir olunmur, yalnız şərh olunur və s.

Semiotika sözü sadələşdirmə, sxemləşdirmə, məntiqləşdirmənin sinonimi kimi istifadə olunur. Semiotik yanaşmanın məqsədi çoxluğu təklik və binarlıqda təsvir etmək, bəzi hadisə və şeylərin atomar strukturunda invariant tapmaq deməkdir.¹

Beləliklə koqnitiv linqvistika və semiotika XXI əsrin başlanğıcında a) koqnitiv dövrdə elmin mahiyyəti; b) orientasiya və interpretasiyada elmin mahiyyəti; c) elmin funksionalizm və eksplanatorluq məqsədilə parlaq ifadə olunmuş mahiyyəti kimi müddəaları inkişaf etdirir. Müasir dilçiliyin məqsədi "antroproyektləşdirmə" daha doğrusu "insanı mədəniyyətdə" dərk etmənin dildən keçdiyi məsələni dərinədən öyrənməkdir.

Koqnitivistikada izahetmə nəzəriyyəsinin yaradılmasında əsas açar termin interpretasiyadirsə, onda semiotik qavrama məkanında isə konkret maddi və linqvistik reallıqda anlamının birinci üstünlük təşkil etməsi filoloji germanevtikanın əsas məqsədləri işığında tamamilə qanunauyğundur.

Anlama və interpretasiya problemlərinə elmi baxış kifayət qədər uzun müddətli ənənəyə malikdir demək, bilmədən məlum məsələnin əhəmiyyətini azaltmaqdır, əslində isə onun müzakirəsi nə az – nə çox, əsrlər boyu aparılıb. Fenomenoloji və əslində germanevtik axtarışlarda daha çox işlənmiş (həm də təsiredici səviyyədə) anlama və interpretasiya konsepsiyasının təxmini sistemləşdirilməsi məqsədi ilə dörd əsas istiqaməti müəyyənləşdiririk və sonda onun metodologiyası müasir semiotika nəzəriyyəsinin eksplanator xüsusiyyətinin inkişaf vektorunu təyin edir.

¹ Veysəlli F.Y. Semiotika. Studia Philologica. IV. Bakı: Mütərcim, 2010, 336 s.

1. *Birinci istiqamət* ənənəvi olaraq F.Şleyermaxer və V.Dilteyanın adları ilə əlaqələndirilir, bunlar da öz növbəsində təkcə müəllif məlumatının fərdi düşünmə kateqoriyasına daxil olmaq və mətn strukturunun subyektiv aləmini yenidən qurmaq cəhdi deyil, həmçinin “daha doğrusu qavrama” ideyasını irəli sürmək cəhdidir (burada fenomenoloji təsvirin güclü təsiri açıq-aşkar hiss olunur).

2. *İkinci istiqamətin* spesifikasiyası anlama probleminin müzakirəsi çərçivəsində M.Haydeqger və X.Qadamerin nəzəri konsepsiyası ilə müəyyənləşir, bunu da ontoloji terminlə ifadə etsək, xüsusən anlama yeni interpretasiya kəsb edir və buna görə də varlığın dərk olunması resipiyentin gizli vasitəsi kimi hesab olunur.

3. *Üçüncü istiqamət* P.Rikerin konsepsiyası ilə assosiasiya olur, burada isə şərhçini “uzaqlaşdırma” nəticəsində işarələr dünyasının başa düşülməsi özü-özünü anlama kimi təsəvvür olunur. P.Riker qeyd edir ki, bizim paradiqmanın ən vacib nəticəsi humanitar elmlərdə izah etmə və anlama arasındakı problemə yeni yanaşma yolunun açılmasının təzahürüdür. Əlavə olaraq P.Riker bir tərəfdən izah etmə və anlama arasındakı ümumi dialektik momentləri müəyyənləşdirməyə cəhdlər etməyə çalışır, digər tərəfdən isə terminoloji sahəyə “germenevtik qövs” daxil edərək dialektika ilə dərk olunan mənasını qavrayış hesab edir. P.Rikerin “germenevtik qövsü” özündə iki müxtəlif germenevtikanı birləşdirir: biri ekzistensial anlamadan izahata gedən, digəri isə əks istiqamətə hərəkət edən. Birinci germenevtika çərçivəsində mətn fraqmentinin məzmun mənasının subyektiv başa düşülməsi prosesi analogiyaya əsaslanmış, metafora və buna bənzər başqa mexanizmlər və fərziyyələrdə formalaşdırılması prosesi ilə qohumdur. İkinci germenevtikada P.Riker iki mövqeni müəyyənləşdirir:¹ 1) subyektiv yanaşma (məqsəd: interpretatorun əvvəlcədən introspektiv anlamasına istinad sayəsində mətndə olan dünyanı (aləmi) differensial yaratmaq) və 2) strukturalist alternativ (məqsəd: aləm (dünya) ↔ mətn istiqamətində əlaqəni müəyyən etmək, həmçinin mətn bir bütöv kimi ↔ mətn və onun hissələri).

4. *Dördüncü istiqamət* aksentin mətnin anlama aspektinin qneseoloji təhlilə köçürülməsi Q.Şedrobski və Q.Boqinin tədqiqat işləri ilə təqdim olunub. Bu zaman anlama analitik-sintetik təfəkkür fəaliyyəti başqa bir düşüncəyə çevrilə bilməyən proses kimi təsəvvür olunur, bu da bu və ya digər kommunikasiya aktında yalnız obyektiv əhəmiyyət qazanır. Anlamanın köməyilə məna strukturunun yenidən qurulması gizli

¹ Рикер П. Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение. М.: Прогресс, 1990, с. 445.

mətnəuyğun məkanın düşüncə əməliyyatlarının müvafiq dayacağına əsasən həyata keçirilir.

Heç də ifadə olunan hər şey interpretasiya olunmur, lakin mahiyyətə bu deməkdir: “məhz kim interpretasiyanı həyata keçirib, axı interpretasiyada əsas məhz interpretatorun özüdür”. Başqa sözlə, interpretasiya anlamanın hərəkətverici qüvvəsidir, onun metodu isə respipient – interpretatorun məlumatının dekodlaşdırılmasının hər bir seçilmiş anında gizli hiss etmə şərtinin mövcudluğu düzəldilir, çünki interpretasiya həmişə antroposentrikdir, ancaq onun uğuru isə mətn – mənbənin yaradıcısının dünyagörüşünün xüsusiyyətlərindən birbaşa asılıdır.

“*Metaforanın koqnitiv-sintaktik interpretasiyası*” adlı üçüncü fəslə “Metaforanın şərhinə qrammatik-sintaktik və koqnitiv yanaşma”, “Söz birləşmələrində metaforanın şərhı” və “Almandilli nəsrə də metaforaların koqnitiv-sintaktik interpretasiyası” yarım fəsiləri aiddir.

Ümumiyyətlə, koqnitiv linqvistika XX əsrin 60-70-ci illərində linqvistikadakı digər axınlara reaksiya kimi formalaşmışdır. Koqnitiv linqvistikanın inkişafı idrakin ümumi və xüsusi məsələləri ilə məşğul olan fənlərarası koqnitiv elmin yaranması və fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. “Koqnitiv linqvistika” məfhumu altında koqnitiv elmin mental proseslərin və dil strukturlarının təsvirinə və izahına yönəlmiş sahəsi başa düşülür. Koqnitiv linqvistikanın diqqət mərkəzində dil biliyinin representasiyası və işlənməsi arasındakı interaksiyanın tədqiqi durur.

Koqnitiv linqvistikanın əsas problemlərinə aşağıdakılar aiddir: təbii dillərdə kateqoriyalaşma xüsusiyyətləri, dil və təfəkkür arasında münasibətlər (yəni dildən istifadə danışanın dünyanı şərhini əks etdirir və bu şərh danışanın sərəncamında olan sözlər və qrammatik konstruksiyalarla məhdudlaşır), sintaksis və semantika arasındakı sərhəd sahəsi – yalnız leksik vahidlərin deyil, həm də qrammatik formaların və söz sırasının məna daşdığından çıxış edir.

Koqnitiv linqvistika mental zəminə söykənərək idrakin ayrılmaz hissəsi kimi dilin öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatlar istiqamətidir. Beləliklə, dil insan aqlının spesifik nailiyyəti və ümumi idrak nəzəriyyəsinə inteqrasiya olunmuş idrak sistemi kimi başa düşülür. Dil mücərrəd səviyyədə koqnitiv sistem kimi, ayrıca duran qanunauyğunluqların mental fenomeni kimi təsvir olunur. Semantika koqnitiv linqvistika üzrə tədqiqatlarda böyük rol oynayır və onda dilin işlədilməsində aparıcı qüvvə kimi nəzərdən keçirilir. Bunun üçün dil öz təbiətinə görə tam nizamlanmamış olur, onu hansısa bir formal sistem kimi təsvir etmək həddən artıq çətindir. Metafora

dildə mərkəzi yer tutur, çünki C.Lakoffun dediyi kimi, dil bütövlükdə hərfi deyil, metaforalıdır.

Müasir linqvistlərin çoxu kateqoriyalaşdırmada qeyri-klassik yanaşmaya üstünlük verir. Ə. Abdullayev, məsələn, müxtəlif eksperimental modellərin köməkliyi ilə göstərdi ki, kateqoriyada üzvlük dərəcəsi psixoloji əsaslandırılmış anlayışdır.¹ O, “süni” və “təbii” kateqoriyaları fərqləndirir. Süni kateqoriyalar əsasən texniki və ya elmi təbiətli olur, təbii kateqoriyalar insan təcrübəsinin bütün sahələrinə nüfuz edirlər. Onlar həmin dildə danışanın şüurunda təbii şəkildə möhkəmlənilirlər.

C.Lakoff və M.Conson metafora konsepsiyalarını aşağıdakı tiplər üzrə qruplaşdırırlar: struktur metaforaları, oriyentasiya (səmt) metaforaları, ontoloji metaforalar, “rabitə kanalı/informasiyanın ötürülməsi” metaforası, “konstruksiyalaşdırma” metaforası, «konteyner» metafora².

Ontoloji metafora hadisənin adlandırılması üsulu, onun kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası və sairdir. Ontoloji metaforadan biz hadisənin, hərəkətin, məşğuliyyətin və vəziyyətin dərk edilməsi üçün istifadə edirik. Bu qrupun metaforaları real vəziyyətləri obrazlı modelləşdirir.

Oriyentasiya metaforalarında bütöv bir anlayışlar sistemi başqa buna bənzər sistemin timsalında təşkilatlanır. Bu kimi anlayışların çoxu “yuxarı-aşağı”, “daxildə-xaricdə”, “dərin-dayaz”, “mərkəz-kənar” tipli məkan oriyentasiyaları (səmtləri) ilə bağlıdır. Bu kimi səmt qarşılaşdırmaları, C. Lakoffun fikrincə, bədənimizin müəyyən keyfiyyətlərə malik olması və bizi əhatə edin fiziki aləmdə müəyyən tərzdə fəaliyyət göstərməsindən irəli gəlir.

Səmt metaforaları fiziki və mədəni təcrübədən irəli gəlir: onlar təsadüfən işlədilmir. Metafora bu və ya digər anlayışın dərk edilməsi vəsaiti kimi yalnız onun empirik mənimsənilməsinə səbəb kimi çıxış edə bilər. Bizim fiziki və mədəni təcrübəmiz səmt metaforaları üçün xeyli əsas verə bilər. Bütövlükdə dəyərlərə üstünlükverim indeksi qismən fərdin içində yaşadığı submədəniyyətlə, qismən isə onun fərdi qiymətləndirmələri və üstünlükverimləri ilə müəyyənləşir. Sosial qruplar kimi, ayrı-ayrı insanlar da öz üstünlükverimlər sistemləri və onlar üçün nəyin yaxşı və ya

¹ Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı 1998, 190 s.

² Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990, с. 385-415

nəyin ləyaqətli olmasını aşkarlamaq üsulları ilə fərqlənilir. Bu mənada hər bir şəxs bir üzvdən ibarət yarımqrupdur. Onun fərdi dəyərlər sistemi, bəzi düzəlişlərlə, magistral mədəniyyətin əsas səmt metaforaları ilə uzlaşır.

“Konstruksiyalaşdırma” metaforası iri nitq əsərlərinin mənasını daha kiçik mənələrdən ibarət “konstruksiya” kimi təqdim edir.

“Konteyner” metafora mənanı “konteynerlərin” - konkret dil vahidlərinin – “doldurulması” kimi təqdim edir . C.Lakoff, M.Conson burada üç altnöv fərqləndirirlər: hərəkətlə bağlı metaforalar, vizual sahə metaforaları, hərəkət, hadisə, müxtəlif növ fəaliyyət metaforaları.

“Rabitə kanalı/informasiyanın ötürülməsi” metaforası kommunikasiya prosesini dil ifadələrini “dolduran” mənələrin danışan və dinləyəni birləşdirən “kanalla” hərəkəti kimi təsəvvür edir . Dil ifadələri bir növ konteynerdirlər ki, ünsiyyət prosesində fikirlər, mülahizələr şəklində təqdim olunan informasiyanı özündə cəmləşdirir.

Fikrimizcə, leksik-qrammatik siniflərin metaforalaşması yalnız kontekstdə baş verir. Sintaktik yanaşma metaforanı yaradan söz kateqoriyalarının birləşməsinin pozulması hesabına metaforaların yaranmasını izah etməyə imkan verir. Sözlərin birləşməsi sintaktik və leksik ola bilər. Leksik birləşmə – sözün leksik yayıcıları dəsti və onların realizə olunma şəraitidir; sintaktik birləşmə – bu zaman potensial mümkün sintaktik əlaqələrin məcmusu və keyfiyyətləri, sintaktik əlaqələr dəsti və onların realizə olunma şəraitidir. Sintaktik birləşmə zamanı yalnız sözlərin qrammatik mənaları və onların ifadə vasitələri nəzərə alınır. Sözün leksik mənasını yalnız sintaktik əlaqələrin təsvirindən istifadə etməklə təsvir etmək olar, çünki sözün mənası ilə onun sintaktik əlaqələri arasında birmənalı müvafiqlik mümkündür. Sintaktik mövqelər yalnız leksik ehtiyatdan müəyyən sintaktik kateqoriyadan sözlərin seçimini deyil, həm də onlarda baş verən semantik proseslərin xarakterini şərtləndirir. Yəni, leksik məna tipləri sintaksik mövqələrlə qarşılaşdırıla bilən müəyyən kommunikativ tələbatların ödənilməsi üçün formalaşmışdır.

Hər bir binar metafora söz birləşməsi iki qeyri-bərabər – metaforalaşan və metaforalaşdıran - komponentdən ibarətdir. Birinci komponentin tabelilik və ikincinin hökmranlıq münasibətləri semantik və sintaksik səviyyələrdə baş verir. Məsələn, adyektiv söz birləşmələrində sintaktik asılı sifət həm də semantik asılıdır. Yiyəlik söz birləşmələrində sintaktik asılılıq formasında ifadə olunmuş predmetlik kateqoriyalılığı semantik hökmrandır.

Biz tərkibində metafora olan söz birləşmələri və cümlələrin metaforaları təşkil edən müxtəlif nitq hissələrinə müvafiq olaraq əsas növlərini nəzərdən

keçirərkən G.Kurts və T.Peltser təsnifatından yan keçə bilmərik. Onlar metaforanın əsas predikativ strukturu üçün konkret olan aşağıdakı növ metaforaları fərqləndirməyi təklif edirlər, biz də o fikirlərlə razılaşıyıq¹:

1. a) predikativ metafora: *Die Wiese grinst. Der General spielt mit den Menschen*;

b) kopula-metafora: *Mein Gesicht ist ein Messer*;

2. atributiv metafora: *Die kristallinen Seiden des Rehs*;

3. qenitiv metafora: *die Forelle des Lichts, ein Krieglein Blaue*;

4. kompozit-metafora: *Zitronenmond*.

Əldə etdilmiş nəticələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Üslubiyyatda ritorik irs çərçivəsində metafora bədii nitqin obrazlılığı, ifadəliliyi, emosionallığının yaradılmasının ən mühüm vasitələrindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Bədii nitqin üslubiyyatı müəlliflərin dilinin xüsusiyyətlərini sinxron kəşkdə öyrənir.

2. Metaforaya praqmatik planda yaxınlaşsaq da, praqmatika metaforanın konkret modellərini vermir, o, yalnız onların dildə işlədilməsinin ümumi prinsiplərini qeyd edir. Əsas məqsəd isə dildə konkret əks olunmanı ifadə edə bilən modellərin aşkar edilməsidir.

3. Metaforanın dildə işlədilməsinin təhlili üçün praqmatik aspektin nəzərə alınması qaçılmazdır. Bundan başqa predikasiya nəzəriyyəsi metaforanı, onun predikativ strukturunu nəzərə alaraq, cümlədə nəzərdən keçirir, mətn nəzəriyyəsi əvvəlki nəzəriyyələrdə nəzərə alınmamış bəzi məqamları izah etməyə qabildir. Mətn nəzəriyyəsinin əsas tezisi metaforanın mətnin bir hissəsi kimi qavranılmasıdır, bunun üçün isə fon biliklərinə, yığılmış mədəni təcrübəyə söykənmək lazımdır ki, bu da metafora haqqında koqnitiv təsəvvür üçün zəmin yaradır.

4. Koqnitiv-semiotik yanaşma dil faktları analizinin integrativ metodikası nümunələrindən yalnız biridir, ancaq onun uğurla həyata keçirilməsi tədqiqatçının elmi marağının məqsədinin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Hər halda qeyd edək ki, müxtəlif tədqiqatçıların tədqiqat təcrübəsinin birləşdirilməsi üçün dil nəzəriyyəsinin hansı cəhdlər etməsinə baxmayaraq, əgər arzu olunan konseptual sintezin həyata keçirilməsi üçün vahid əsas yoxdursa, onlar (cəhdlər) səmərəsiz kimi üzə çıxacaq. Güman edirik ki, belə metodoloji bazis semiotik və koqnitiv bilik məkanında mövcuddur, koqnitivist və semiotiklərin istifadə etdiyi, bu elmi fənlərin

¹ Kurz G., Pelster T. Metapher. Theorie und Unterricht. Düsseldorf. Pädagogischer Verlag Schwann, 1976, 127 S.

ümumi cəhdlərinin antroposentrizm, funksionalizm, izahedicilik və fənlərarası asılığını bu və ya digər interpretasiya üsulunun düzəlişi əsasında yaranır, cəmlənir.

5. Metaforanın izahında mütləq “məna – Bedeutung (significance)”, “məna – Gefühl (sense)”, “konsept” anlayışlarına da müraciət edilməlidir, onların hər birinə “burda və indi” xüsusi koqnitiv-semiotik metodoloji konseptual yanaşma baxımından diqqət ayrılmalıdır.

6. Metaforaya koqnitiv-semiotik yanaşma verilmiş tədqiqatda daha geniş tədqiq olunduğundan, aləmin bir fraqmentinin ikinci şəklinin analizinə yönəldilib, və onun linqvofəlsəfi bazası isə əsasən 1) Q.Şpetin germeneytik fenomenologiyası, 2) C.Lakoff/M.Consonun konseptual metafora nəzəriyyəsi və 3) J.Fokonye və M.Ternerin inteqrasiya olmuş məkan nəzəriyyəsindən ibarətdir

7. Metaforik obrazın məzmun əlaqəsini rekonstruksiya etmək üçün konseptual metafora nəzəriyyəsi (KMN) bizi lazımi koqnitiv modelləşdirmə texnikası ilə təmin edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. On the cognitive approach to metaphor // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, № 13, s. 95-102
2. Роль когнитивной лингвистики в развитии лингвистики как науки / Aspecte lingvistice, didactice și interculturale in predarea limbilor străine. Chișinău: Universitatea de stat din Moldova, 2012, s. 107-115
3. The emergence of the cognitive theory of metaphor // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2012, № 1, s. 64-69
4. Koqnitiv dilçilik dilçilikdə yeni istiqamət kimi // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2012, № 1, s. 104-112
5. Koqnitiv dilçiliyin tədqiqat sahələri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2012, № 3, s. 44-48
6. Dil hadisələrinə koqnitiv yanaşmaların spesifikliyi // Pedaqoji Universitet Xəbələri. Bakı: ADPU, 2012, № 3, s. 149-153
7. Metafora ritorik vasitə kimi // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, № 7, s. 73-78
8. Koqnitiv dilçiliyin inkişaf mərhələləri / Germanistikanın aktual problemləri”nə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: ADU, 2012, s. 70
9. Müasir alman dilində cümlə və söz birləşmələrinin metaforik xüsusiyyətləri // Elmi əsərlər. Bakı: BSU, 2013, № 1, s. 135-141
10. Bədii nitqin üslubiyatında metaforanın rolu // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, № 7, s. 33-38
11. Xarici dillərin öyrənilməsində metaforaların rolu / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfransın materialları. Bakı: ADU, 2013, s.122
12. Metaforaya koqniyiv baxış və metafora nəzəriyyələri // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2014, № 1, s.167-174
13. Становление когнитивной теории метафоры // Перспективы науки. Тамбов: ТМБпринт, 2014, № 4, s. 64-68.

СУБСТАНЦИОНАЛЬНЫЕ И ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ
КОГНИТИВНОЙ МЕТАФОРИЗАЦИИ
(на основе материалов немецкого языка)

Резюме

Настоящая диссертационная работа посвящена одной из актуальных проблем современной лингвистики, а именно изучению особенностей когнитивно-семантических отношений, субстанциональных и процессуальных аспектов образования метафор, а также вопросам изучения метафор на текстовом уровне и ее модификации.

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность и новизна темы, определяются цели и задачи, стоящие перед данной диссертацией, формулируются основные положения, выдвигаемые на защиту, а также объект и предмет диссертация, ее теоретическое и практическое значение, методы исследования. Здесь также предоставляется информация о структуре работы и ее апробации.

Первая глава называется «Метафора как средство риторики» и посвящена вопросам когнитивных отношений в лингвистике, их значениям и роли в немецкоязычной литературе XVIII-XX веков. В работе рассматриваются также высказывания и теории о метафоре, начиная с античных философов и до настоящего времени. Метафора рассматривается с точки зрения различных предметов и описывается ее деятельность на уровне культурно-исторического контекста.

Вторая глава под названием «Когнитивно-лингвистическое отношение в современных лингвистических исследованиях» разъясняет вопросы когнитивно-лингвистических отношений языкознания на фоне общего развития, философии когнитивизма, семиотического восприятия, интерпретации и понятия в области семиотических знаний, вопросы значения и концепции.

И, наконец, в третьей главе, которая называется «Когнитивно-синтаксическая интерпретация метафоры», даются разъяснения на прагматико-стилистической основе некоторых современных теорий. Здесь также даётся информация о словосочетаниях и интерпретации

метафоры в предложении, в немецкоязычной литературе и рассматривается когнитивная теория метафоры на основе фактических материалов.

В заключении обобщаются результаты исследования. В конце работы даётся список использованной литературы.

SUBSTANTIAL AND PROCEDURE ASPECTS OF COGNITIVE
METAPHORIZING

(on the basis of German materials)

Summary

The thesis touches upon one of the actual problems of modern linguistics in respect of studying peculiarities of cognitive-semantic relations of substantial and procedure aspects of formation of metaphor, as well as the problems of researching metaphor on the text level and its modification.

The thesis consists of introduction, 3 chapters, conclusion and the list of references.

The introduction gives the arguments in favour of urgency and innovation of the theme, defines the goal and objectives of the research, provides methods of investigation, theoretical and practical significance of the work, as well as the hypothesis of the research and specifies the structure of the dissertation and its approbation.

The first chapter titled “Metaphor as a means of rhetoric” is dedicated to the questions of cognitive relations in linguistics, their meanings and role in German literature of XVIII-XX centuries. The research work examines the opinion and theory on metaphor beginning from ancient philosophers up to nowadays. The metaphor is investigated from the points of view of different subjects and describes its activities within the level of cultural-historical context.

The second chapter entitled “Cognitive-linguistic relations in modern linguistics background” explains the questions of cognitive-linguistic relations of linguistics of general development, philosophy of cognitivism, semiotic perception, interpretation and conception in the field of semiotic knowledge, problems of meaning and conception.

And the third chapter called “Cognitive-syntactical interpretation of metaphor” deals with pragmatical-stylistic bases of some modern theories. Here, the chapter gives information on word-combinations and interpretation of metaphors in sentences in German texts and investigates the cognitive theory of metaphor on the bases of factual materials.

The conclusion summarizes the basic results of research. At the end the list of references is given.

Çapa imzalanıb: 14.01.2016
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

САНУБАР СУРХАЙ ГЫЗЫ ЗЕЙНАЛОВА

СУБСТАНЦИОНАЛЬНЫЕ И ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ
КОГНИТИВНОЙ МЕТАФОРИЗАЦИИ
(на основе материалов немецкого языка)

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2016